

Fəlsəfə Tarixi, İslam Fəlsəfəsi və Əsas İstiqamətlər

Ağamoğlan Cəfərov¹

Abstrakt

Bu məqalə, fəlsəfə elminin mahiyyəti, tarixi inkişafı və əsas istiqamətləri haqqında hərtərəfli bir giriş təqdim edir. İslam dininin zühur etdiyi gündən müsəlmanlar arasında fəlsəfi fikirlər mövcud olmuşdur. Belə ki, «Qurani-Kərim» öz İlahi dəvətində insanları əqli nəticələr vasitəsilə metafizikaya, Allaha, mələklərə və Axirət gününə inam bəsləməyə səsləyirdi. Lakin fəlsəfə müsəlmanlar arasında xüsusi bir elm şəklində VIII əsrdən etibarən geniş yayılmağa başladı. Bu bir tərəfdən müsəlmanların sıralarında ilahiyyat məsələləri ilə bağlı ciddi ixtilafın baş qaldırdığı, digər tərəfdən isə Abbasi xəlifələrinin yunan, hind və İran fəlsəfə kitablarını ərəb dilinə tərcümə etdirib, geniş yaydıqları zamana təsadüf edir. Məqalədə həmçinin Qərb fəlsəfəsinin inkişaf mərhələləri, Məşşai və İşraq fəlsəfi cərəyanları, fəlsəfənin əsas bölmələri və onların xüsusiyyətləri təhlil edilir.

Açar kəlmələr: fəlsəfə, metafizika, İslam fəlsəfəsi, Məşşailik, İşraqilik, Qərb fəlsəfəsi, ilahiyyat

¹ - İslam araşdırmaları fakültəsinin məzunu, Hikmət və Dinlərarası Araşdırma İnstitutu, Əl-Mustafa Beynəlxalq Virtual Universiteti, Qum, İran /
Millet08290829@gmail.com

Giriş

Fəlsəfə – bu söz yunan mənşəlidir. O, «phileo» – sevirəm və «sophia» – elm, müdriklik kəlmələrinin birləşməsindən əmələ gəlmiş mürəkkəb bir sözdür. Bütövlükdə bu sözün mənası elmi, müdrikliyi sevirəm, yaxud elmə məhəbbət kimi başa düşülür. Bu elmin nə zaman və nə üçün belə adlandırılması ilə bağlı müxtəlif ehtimallar mövcuddur. Fəlsəfənin mahiyyəti və onun ehtiva etdiyi məsələlər barədə konkret tarix müəyyənləşdirmək olmaz. Bu mənada ki, bəşəriyyətin ilk filosofu elə onun babası Adəm (ə) hesab edilə bilər. Çünki insanın yaradılışı ilə birlikdə varlıq, həyat, məqsəd və məna haqqında düşüncələr də başlamışdır.

Fəlsəfə tarixi sahəsində yazılmış kitablarda rast gəldiyimiz ehtimallardan biri həmin terminin ilk dəfə Samoslu Pifaqor tərəfindən işlədildiyini vurğulayır. Lakin daha münasib ehtimal fəlsəfə terminini məşhur yunan filosofu Sokratla əlaqələndirən nəzəriyyədir. Bu ehtimala görə Sokrat özünü filosof adlandıran ilk şəxs olmuşdur. Sokrat bu adı öz üzərinə götürdüyü zaman – sofizm (sophisma) adı ilə geniş yayılmış bir məktəblə elmi mübahisələr aparmaqda idi.

Bu məqalənin məqsədi fəlsəfə elminin mahiyyətini, onun tarixi inkişaf mərhələlərini, Qərb və İslam fəlsəfi ənənələrini müqayisəli şəkildə təhlil etmək və fəlsəfənin əsas bölmələri haqqında sistemli bir təsəvvür yaratmaqdır.

1. Fəlsəfə Termininin Mənşəyi və İlk Filosoflar

1.1. Sokrat və Fəlsəfə Termini

Sokratın dövründə sofizm (sophisma) adı ilə geniş yayılmış bir məktəb mövcud idi. Bu məktəbin nümayəndələri, yəni sofistlər özlərini alim, müdrik (sofizm sözünün mənası belədir) adlandırsalar da, elm və idrakın əsl düşmənləri idilər. Onlar heç bir şeyin həqiqət olmadığını iddia edir, həqiqət varsa da onu dərk

etməyin qeyri-mümkünlüyünü söyləyirdilər. Sofizm əsasən materialist yönümlü bir anlayışdır, lakin bu anlayışla heç materiyani da dərk etmək mümkün deyildir. Sofistlər öz müddəalarını isbat etmək üçün bütün məntiqi qanunlara zidd olan yalançı bir üslubdan istifadə edirdilər. Bu üsluba sofistika deyilir.

Sofistlər vahid məktəbdə birləşmirdilər. Lakin Cənubi İtaliyada meydana gəlmiş Eleya məktəbi bu sahədə daha çox fərqlənirdi.

Belə bir zamanda dahi mütəfəkkir olan Sokrat bu batil məktəblə üz-üzə dayandı. Məhz buna görə də, o, özünü sofist – alim, müdrik deyil, filosof, yəni elmi, müdrikliyi sevən adlandırdı. Başqa bir ehtimala görə, Sokrat hədsiz təvazökarlığı səbəbi ilə alim adlanmasından imtina etdi. Bir sözlə, Sokrat insan təfəkkürünün əvəzsiz fədaisi, fəlsəfənin tacsız kralı sayılır. Bu fəlsəfə kralı öz zamanında, xüsusilə ilahiyyatın, humanizmin və əxlaqi məsələlərin inkişafında müstəsna rol oynamışdır.

1.2. Sokratın Peyğəmbərlik Ehtimalı

Şərq filosoflarının bir qismi Sokratın peyğəmbər olması ehtimalını da irəli sürmüşlər. Bu ehtimalla ziddiyyət təşkil edən yeganə məsələ Sokratın nəzəriyyələrində bəzi çatışmazlıqların olması faktıdır. Lakin bu ziddiyyəti aradan qaldırmaq o qədər də çətin deyil. Belə ki, biz Sokratın nəzəriyyələrini yalnız onun tələbələrinin əsərlərində müşahidə edə bilirik.

Onun nəzəriyyələrinin yalnız bu əsərlərdə əks olunması onların təhrif olunması ehtimalını artırır. Qədim yunan qövmü içərisində İlahi elçilərin mövcudluğu zərurəti, heç də həqiqətdən uzaq deyil. Bu zəruriyyətin təsdiqini Qurani-Kərimdə də görə bilirik: *"Elə bir ümmət, qövm yoxdur ki, onun içərisindən bir peyğəmbər olmasın."* (Fətir, 24)

Biz bu ehtimalın düzgün olması haqda deyil, mümkünlüyü barədə danışıraq. Təsdiqləyəcəyimiz yeganə məsələ odur ki, Sokrat sözün həqiqi mənasında bir ilahiyyatçı filosof olmuşdur.

2. Fəlsəfənin Qərbdə Tarixi İnkişafı

2.1. Aristotel və Metafizika

Fəlsəfi məsələlər çox qədimdən araşdırılsa da, müstəqil şəkildə olmamışdır. Fəlsəfi fikirləri bütün elmlərdən ayrı və müstəqil şəkildə öyrənməyi lazım bilən ilk şəxs tanınmış yunan filosofu Aristotel oldu. O, bu sahədə öz nəzəriyyələrini məqalə şəklində yazmağa başlamış, lakin bu elmə heç bir ad qoymamışdı.

Sonralar Aristoteldən qalan əsərləri cəm edib ensiklopediya halına gətirdilər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz elmi sahə, yəni Aristotelin fəlsəfi fikirləri bu kitabda fiziki elmlərdən sonra yer tutdu. Bu elmin xüsusi bir adı olmadığı üçün onu "Metafizika", yəni "fiziki elmlərdən sonrakı elm" adlandırdılar. Bu ad həmin elmə ensiklopediyanın tərtibinə əsasən qoyulmuşdu.

Tədricən bu məsələ unuduldu və alimlər belə bir qənaətə gəldilər ki, metafizika bu elmin mahiyyətinə əsasən meydana gəlmişdir. Belə ki, Aristotelin fəlsəfi fikirləri ilahiyyətə və ümumi əqli məsələlərə aid olduğu üçün belə adlandırılmışdır. Beləliklə, metafizika öz həqiqi mənasını itirib, "transfizika – fizikadan başqası" anlamını kəsb etdi. Bu məsələ ilk növbədə Avropa filosoflarının arasında meydana gəlmiş və yayılmışdır.

2.2. Sxolastik Fəlsəfə

İsa Məsihin (ə) peyğəmbərliyindən sonra xristianlıq dininin geniş yayılması fəlsəfi fikirlər üçün yeni bir mərhələ oldu. Bu mərhələni antik fəlsəfə (Sokrat, Platon, Aristotel fəlsəfəsi) ilə xristian dini təlimlərinin qarşılıqlı əlaqələri təşkil edirdi.

Bu qarşılıqlı əlaqələr Avropa kilsələrində tədris olunan "Sxolastik fəlsəfəni" (scholasticos) meydana gətirdi. Sxolastik fəlsəfə təhrif olunmuş Bibliya təlimlərini əsas götürərək özünəməxsus bir fəlsəfi sistem yaratdı. Sxolastika nümayəndələri bu sistemi yaratmaqla Avropada yeganə fəlsəfə təmsilçisinə çevrildilər. Avropa fəlsəfəsinin ən böyük bədbəxtliyi də, məhz bu olmuşdur.

Sxolastika təlimində metafizika kor-koranə şəkildə qəbul olunur, dünyanın fiziki mənzərəsi yalnız Ptolomeyin baxışları ilə izah edilirdi. Onlar öz təlimləri ilə ziddiyyət daşıyan hər hansı bir nəzəriyyəni rədd edir, həmin nəzəriyyə sahiblərinə divan tuturdular.

2.3. Geosentrik və Heliosentrik Sistemlərin Mübarizəsi

Sxolastika dünyanın geosentrik sistemə tabe olduğuna inanırdı. Geosentrik sistem Ptolomey tərəfindən əsaslandırılmış antik fiziki nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyəyə görə Yer hərəkətsiz olub kainatın mərkəzi sayılır və Günəş daxil olmaqla bütün səmavi cisimlər Yerin ətrafında dövr edirlər. Geosentrik dünya sisteminə qarşı duran nəzəriyyə Heliosentrik sistemdir. Heliosentrik sistem isə kainatın mərkəzini Yer deyil, Günəş hesab edir. Hələ qədimdən nəzəri şəkildə söylənilmiş bu fərziyyə, nəhayət, 16-cı əsrdə polyak astronomu Nikolay Kopernik (1473-1543) tərəfindən isbat olundu.

Fizika alimlərinin hələ 13-14-cü əsrlərdəki cəhd və kəşfləri sxolastikanın, xüsusilə də bu fəlsəfi cərəyan nümayəndələrinin dünyanın fiziki mənzərəsi yönündəki təlimlərinin yanlış olduğunu aydınlaşdırırdı. Sxolastika təlimlərinin elmi şəkildə özünü doğrultmaması Avropada fəlsəfi fikirlərə tamamilə kölgə saldı. Bütünlükdə Avropa sofizmə, eləcə də hər şeyə şübhə ilə yanaşmağa meyl etdi. Onlar düşünürdülər: əgər bu gün geosentrik sistemin tamamilə səhv bir nəzəriyyə olması isbat olundusa, digər fəlsəfi fikirlərin də yalan olmadığına zəmanət varmı?

2.4. Empirizm Fəlsəfəsi

Belə bir zamanda yeni bir təfəkkür formalaşdı. Bu təfəkkür "Empirizm fəlsəfəsi"ndən ibarət idi. Empirizm fəlsəfəsi hər şeyin təcrübəyə bağlı olduğunu iddia edir və insan idrakının təcrübədən kənarında olan hər hansı bir şeyi isbat etməyə qadir olmadığını söyləyirdi. Bu təfəkkür tərzinə hələ 14-cü əsrdə ingiltərəli filosof Uilyam Okkamda (1285-1349) təsadüf etmək olar (nominalizm).

Sonralar isə empirizm fəlsəfəsi Frensis Bekon (1561-1626), Tomas Hobbs (1568-1679), Con Lokk (1632-1704) və Devid Yum (1711-1778) tərəfindən müxtəlif şəkillərdə inkişaf etdirilmişdi. Empirizm dalğası bütün Avropanı təcrübəyə bağlılıq ruhuna qər qəttdi.

2.5. Rene Dekart və Rasionalizm

Avropalıların fəlsəfədən şübhəyə düşdükləri bir dövrdə digər tərəfdən görkəmli fransız filosofu Rene Dekart yeni bir fikirlə çıxış etməyə başladı. Dekart avropalıların şübhəsini öz fikirlərinin əsası qərar verdi. O, şübhənin mövcudluğunu həqiqətin mövcudluğuna dəlalət edən başlıca amil hesab edirdi. Sonralar Dekart öz fəlsəfəsini "Koqito erqo sum – düşünürəmsə, deməli mövcudam" prinsipi üzərində sistemləşdirdi.

Dekart riyaziyyatda analitik həndəsənin, kosmoqoniyada Günəş sisteminin təbii inkişafının, fiziologiyada reaksiyaların reflektor hadisəsinin ilk elmi təsvirlərinin banisi sayılır. Onun məhz bu elmi nüfuzu öz fəlsəfəsinin vüsət tapmasında mühüm rol oynamışdır.

2.6. İmmanuil Kant və Tənqidi Fəlsəfə

Müasir Avropa fəlsəfəsinin formalaşması haqda danışarkən İmmanuil Kantın rolunu da qeyd etmək lazımdır. Onun klassik alman idealizminin yaranmasında xüsusi xidmətləri

olmuşdur. Kant fəlsəfəsi özünün tənqidi çıxışları ilə fərqlənmişdir. Bu fəlsəfəyə tənqidi fəlsəfə (critical philosophy), yaxud transsendental idealizm deyilir. Kant empirizm dalğasından, başqa sözlə desək təcrübəyə bağlılıq ruhundan tam xilas ola bilməmişdi.

Bununla belə o, metafizikaya, xüsusilə də Allaha inanmağın zəruri olduğunu deyirdi. Yalnız, Kant təcrübədən kənar qalan bu varlıqların dərkolunmazlığını iddia edirdi. Bu filosofa görə bizim hiss üzvləri ilə dərk edə bilmədiyimiz şeylər "özündə şey" sayılmalıdır. Özündə şey isə dərkolunmazlıqdır.

2.7. Hegel və Dialektika

Bir müddət sonra Kant idealizmi məşhur filosof Georq Vilhelm Fridrix Hegel tərəfindən inkişaf etdirildi. Hegel alman idealizminin əsas nümayəndələrindən sayılır. O, materiyanın deyil, ruhun əsas və birinci olduğuna inanırdı. Lakin Hegelin varlıq barədə sistemləşdirdiyi təlim, həqiqəti bir növ inkar etmək idi. Bu təlim tezis-antitezis-sintez kimi formalaşan "inkarı inkar qanunu" idi. Bu qanun iki əks şeyin vəhdətini tərənnüm edir.

Bu vəhdət, həm də mübarizədir. İki əks şey bir-biri ilə mübarizə edir və nəticədə şey öz əksini inkar edərək məhvə məruz qoyur. Lakin bu elə məhvdir ki, ondan inkarı inkar edən üçüncü bir şey törəyir. Deməli, birinci şey – tezis, ikinci onu inkar edən əkslik – antitezis və nəhayət yaranmış üçüncü şey, inkarı inkar edən – sintezdir.

2.8. Marks və Materialist Dialektika

Hegelin bu təfəkkürü 19-cu əsrdə "Sol hegelçilər" in meydana gəlməsinə səbəb oldu. Onların lideri Karl Marks idi. Marks, Hegelin idealizmini darmadağın edərək radikal bir materializmin bünövrəsini qurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, Hegelçiliyin

materialistcəsinə təhlil olunmasında, Marks, bilavasitə alman ateisti Lüdviq Feyerbaxın müstəsna təsiri altında olmuşdur. Marks Hegelin inkarı inkar qanunundan daha kəskin və ateist nəticələr çıxarmışdı. O, bu qanunu ümumiləşdirərək dialektik və tarixi materializmin əsasını qoydu. Dialektik və tarixi materializmə görə iqtisadi amillər hər hansı bir cəmiyyətdə onu inkar edən əkslik rolunu oynayır. Bu əksliyin həmin cəmiyyəti inkar etməsindən yeni bir cəmiyyət meydana gəlir. Marks bu qanuna əsasən, inkişaf etmiş bütün kapitalist cəmiyyətlərinin sosializmə keçəcəyini düşünürdü.

2.9. Pozitivizm

Kantdan başlayaraq Almaniyada idealizmin formalaşdığı bir dövrdə Fransa filosofları "təcrübəyə doğru geriye" şüarını irəli sürdülər. Bu, yaranmaqda olan yeni bir təfəkkürün, "pozitivizm fəlsəfəsi"nin şüarı idi. Pozitivizm fəlsəfə və metafizikaya qarşı daha qəddar mövqe tutmuşdu. Bu məktəbə görə, ümumi əqli məsələlərdən bəhs edən fəlsəfə və metafizika adlı heç bir şey yoxdur. Pozitivizmin banisi Ogüst Kont sayılır. İngiltərədə isə bu fikri inkişaf etdirən və vüsət almasına kömək edən Herbert Spenser olmuşdur. Pozitivizmin metafizikaya qarşı radikal mövqeyi Avropa fəlsəfəsində daha dərin böhran yaratmışdır.

3. İslam Fəlsəfəsinin İnkişaf Mərhələləri

3.1. İslam Fəlsəfəsinin Yaranması

İslam dininin zühur etdiyi gündən müsəlmanlar arasında fəlsəfi fikirlər mövcud olmuşdur. Qurani-Kərim öz İlahi dəvətində insanları əqli nəticələr vasitəsilə metafizikaya, Allaha, mələklərə və Axirət gününə inam bəsləməyə səsləyirdi. Lakin fəlsəfə müsəlmanlar arasında xüsusi bir elm şəklində VIII əsrdən etibarən geniş yayılmağa başladı. Bu bir tərəfdən müsəlmanların

sıralarında ilahiyyat məsələləri ilə bağlı ciddi ixtilafların baş qaldırdığı, digər tərəfdən isə Abbasi xəlifələrinin yunan, hind və İran fəlsəfə kitablarını ərəb dilinə tərcümə etdirib, geniş yaydıqları zamana təsadüf edir.

Hələ ilkin mərhələlərdən başlayaraq, İslam alimləri bütün əqli elmləri fəlsəfə kimi tanıyırdılar. Onlar tarix, ədəbiyyat, dilçilik, təfsir, hədis, üsul və fiqh kimi nəqli elmləri çıxmaq şərti ilə ilahiyyat, cəbr, həndəsə, astronomiya və musiqi kimi bütün əqli elmləri fəlsəfənin tərkib hissəsi hesab etmişlər.

3.2. Məşşai Fəlsəfəsi

XI-XII yüzilliklərdən başlayaraq İslam filosofları iki əsas fəlsəfi cərəyana ayrılmağa başladılar. Bunlardan biri "Məşşai fəlsəfəsi" idi. "Məşşai" sözü yeriyən deməkdir. Bu söz Aristotelin davamçılarını özündə cəm etmiş "Peripatetik" (yunanca: perepateo – gəzişirəm, yeriyirəm) məktəbdən götürülmüşdür. Bunu Aristotelin Likey xiyabanlarında gəzişərək fəlsəfi mühazirələr söyləməsi ilə izah edirlər.

Məşşai fəlsəfi cərəyanının önündə şərqin görkəmli filosofu İbn Sina durur. İbn Sina Farabidən sonra Aristotel nəzəriyyələrinə varis çıxan ən böyük filosof sayılır. Onun sistemləşdirdiyi Məşşai fəlsəfəsinin əsas xüsusiyyəti həqiqətin kəşf olunmasında yalnız əqli yollara istinad etməsindən ibarətdir. Məşşai filosofları hesab edirlər ki, həqiqətin kəşf olunması üçün əqli sübutlar kifayət edir. Bunun üçün həqiqət axtaranın əməli mərhələlər keçməsi, ruhunu paklaşdırması zəruri deyildir.

Məşşai fəlsəfəsi İslam dünyası üçün mütləq bir fəlsəfə sistemləşdirə bilməsə də, müsəlmanlar arasında uzun əsrlər boyu hakim fəlsəfi nəzəriyyə olmuş və geniş yayılmışdır. Bu fəlsəfənin Bəhmənyar ibn Mərzban, Nəsirəddin Tusi, İbn Bacə kimi görkəmli nümayəndələri olmuşdur.

3.3. İşraq Fəlsəfəsi

İbn Sinadan başlayaraq Məşşai fəlsəfəsinin sistemləşərək genişləndiyi bir dövrdə yeni bir fəlsəfi cərəyan zühur etdi. Bu fəlsəfi cərəyana görkəmli Azərbaycan filosofu Şihabəddin Sührəvərdi başçılıq edirdi. Sührəvərdi həm Platonun, həm də Aristotelin fəlsəfi fikirləri ilə tanış idi. O, yaratdığı fəlsəfəyə "İşraq fəlsəfəsi" (intuitiv fəlsəfə) adını vermişdi.

"İşraq" sözünün mənası nur saçmaq deməkdir. Cərəyanın "İşraq" adlandırılması həqiqətin kəşf olunmasında Sührəvərdinin zəruri bildiyi İlahi nurla əlaqədardır. O, bütün mövcudatı nur və zülmətdən ibarət bilirdi. Sührəvərdiyə görə nur ilə zülməti seyr etmək və nəhayət, nurlar-nuru Allahı tapmaq lazımdır.

Sührəvərdiyə görə həqiqətin kəşf olunması üçün iki yolun mövcudluğu zəruridir:

1. Aşkar əqli dəlillər, isbat və istidlallar (deduksiyalar)
2. Əməli mərhələlər keçərək ruhun paklanması ilə İlahi nurdan kömək almaq

İşraqilər özlərini Platonun varisləri hesab edirlər. Məşşai və İşraq fəlsəfi cərəyanları arasında ən əsaslı ixtilaf işraqilərin həqiqəti kəşf etməkdə zəruri bildikləri ikinci şərtidir (ruhun paklanması). Lakin Aristotel ilə Platon arasında, məhz bu məsələdə, fikir ayrılığı olduğunu heç kəs sübut edə bilməmişdir.

XX əsrin görkəmli filosofu şəhid Mürtəza Mütəhhəriyə görə bu iki filosof arasında qeyd etdiyimiz məsələ barəsində ixtilaf olmamışdır. İşraqilərin lideri Şihabəddin Sührəvərdi zamanəsinin sufiləri ilə sıx əlaqədə olduğu üçün ruhun paklanması şərtini öz cərəyanına daxil etmişdir.

Tarixdə bu iki filosof arasında mübahisə mövzusunda sübuta yetmiş yalnız bir məsələ vardır ki, bu da Platonun "İdeyalar" nəzəriyyəsinin Aristotel tərəfindən qəbul olunmamasıdır. İdeyalar

nəzəriyyəsinə bizim müşahidə etdiyimiz aləmdən başqa digər bir aləmin də olduğundan söhbət açılır. Platon gördüyümüz hər bir şeyin əsl həqiqətinin həmin aləmdə yerləşdiyinə inanırdı. Bu aləm "İdeyalar aləmi" adlanır. Filosof hər bir mövcudun kökünü o aləmdə axtarır, insanın, əvvəlcə orada olub sonra isə bu aləmə gəldiyini və hər məlumatı orada öyrənib, sadəcə bu aləmdə hər şeyin təkrar olduğunu bildirirdi. Aristotel isə bütün bunları inkar edir və aləmin kökünü nous – nus deyilən vahid qüvvə və imkanda görürdü.

4. Fəlsəfənin Əsas Bölmələri

Fəlsəfə ümumi bir elm olduğundan onun üçün xüsusi bir tərif və mövzu göstərilməmişdir. Bu mərhələdə İslam mütəfəkkirləri fəlsəfəni aşağıdakı hissələrə bölmüşlər:

4.1. Nəzəri Fəlsəfə

Bu növ fəlsəfə əşyanın olduğu kimi tədqiqinə varır, onun malik olduğu kəmiyyət və keyfiyyətləri araşdırır. Nəzəri fəlsəfə də öz növbəsində üç hissədən ibarətdir:

a) İlahiyyət (ali təbəqəli fəlsəfə): Bu fəlsəfənin mövzusu ümumi şəkildə varlıqdır. Başqa sözlə desək, bu fəlsəfə var olan hər bir şeyin kim və ya nə olduğundan asılı olmayaraq, ümumilikdən söhbət açır. Demək, bizim düşündüyümüzün əksinə olaraq "**İlahiyyət**" fəlsəfəsi, təkcə Allahın varlığından danışmır. Lakin Allah məfhumu bu elmin ən ali mövzusu olduğu üçün "İlahiyyət" adı ilə tanınmışdır.

b) Riyaziyyət (orta təbəqəli fəlsəfə): Bu fəlsəfə isə əşyaya hakim olan riyazi qanunlardan bəhs edir. Cəbr, həndəsə və musiqi elmləri bu hissənin əsas bölümləridir.

- **Cəbr** ədədlərə hakim olan riyazi qanunları təsdiq edir
- **Həndəsə** xətlərə hakim olan riyazi qanunları təsdiq edir

- **Musiqi** səs və notlara hakim olan riyazi qanunları təsdiq edir. Bu elmlərin əsas və ortaq olmaq şərti ilə iki xüsusiyyəti var. Əvvəla, burada qanunların şamil olduğu mövzular yalnız xarici aləmdə müəyyən maddi predmetə bağlanır. Zehni təsəvvürdə isə onları müəyyən maddi predmetə bağlamaq zəruri deyil; məsələn: 3, 5, 10 rəqəmləri xarici aləmdə, yalnız maddi predmetlərin (ağac, ev, daş və s.) əsasında özlərini göstərirlər. Zehni təsəvvürdə isə bu zərurət aradan gedir. İkinci xüsusiyyət isə bu elmlərdə qanunların riyazi və dəyişməz olmasıdır.

v) **Təbii və fiziki elmlər (aşağı təbəqəli fəlsəfə)**: Bu hissəyə aid olan fəlsəfə əşyanın təbii və fiziki fəlsəfələrini araşdırır. Fizika, kimya, fiziologiya, biologiya və s. kimi elmlər buraya daxildir.

4.2. Əməli Fəlsəfə (Əxlaq və Hüquq Fəlsəfəsi)

Bu fəlsəfə insanın əməl və hərəkətləri haqda söhbət açır, rəftarının yaxşı və ya pis olduğunu açıqlayır. Bu növə əxlaq, ailə hüquqları, hüquq və siyasət daxildir.

4.3. İlahiyyat Fəlsəfəsinin Xüsusiyyətləri

Müsəlman alimləri fəlsəfənin növləri arasında nəzəri fəlsəfənin birinci hissəsinə, yəni "İlahiyyat"a tədricən daha çox üstünlük verməyə başladılar. İslam filosofları bu elmlə daha ətraflı maraqlanırlar, nəzəriyyələr irəli sürürdülər. Beləliklə, əvvəllər ümumi ad olaraq bütün əqli elmləri şamil edən fəlsəfə müsəlmanlar arasında "İlahiyyat" kimi qəbul olundu.

Qeyd etdiyimiz kimi, "İlahiyyat" varlıq aləmini qeydsiz-şertsiz araşdırır. Bu elmin mövzusu konkret şəkildə nə maddə, nə də metafizikadır. Varlığın, yaxud "vücudun" ümumi qanunları, xüsusiyyətləri və s. bu elm vasitəsilə açıqlanırlar.

Məsələn, hər hansı bir maddəni götürsək, onunla bağlı olan "səbəbiyyət" qanunu bizim üçün aşkarlanır. Burada söhbət

maddənin bir nəticə kimi hansı səbəbdən vücuda gəlməsi, yaxud da bir səbəb kimi hansı nəticələr doğurmasından gedir. Bu qanunun (səbəbiyyət) həmin maddəyə hakim olması onun maddə olmasından irəli gəlmir. Sadəcə, maddənin "mövcud olması" onun bu qanunla əlaqəli olduğunu açıqlayır. Lakin bu maddənin qeyri-üzvi, elastik və radioaktiv olub-olmaması, bilavasitə onun maddə olması ilə bağlıdır. Beləliklə, birinci qanun (səbəbiyyət) fəlsəfənin, sonrakılar (qeyri-üzvilik, elastiklik, radioaktivlik) isə fizikanın mövzularıdır.

Nəticə

Fəlsəfə insan təfəkkürünün ən qədim və ən fundamental elmlərindən biridir. O, varlığın mahiyyəti, bilginin imkanları, dəyərlərin təbiəti kimi suallara cavab axtarır. Tarix boyu fəlsəfi fikirlər müxtəlif mərhələlərdən keçmiş, Qərbdə və Şərqdə fərqli formalarda inkişaf etmişdir.

Qərb fəlsəfəsi antik dövrdən başlayaraq, orta əsrlər sxolastikası, intibah dövrü, yeni dövrün rəşonalizmi və empirizmi, alman idealizmi və müasir fəlsəfi cərəyanlarla zəngin bir tarixə malikdir. Bu inkişaf yolu həm böyük nailiyyətlər, həm də dərin böhranlarla müşayiət olunmuşdur.

İslam fəlsəfəsi isə özünün qızıl dövründə antik fəlsəfi irsi mənimsəyərək onu İslam mənəviyyəti ilə sintez etmiş və orijinal fəlsəfi sistemlər yaratmışdır. Məşşailik və İşraqilik bu sintezin ən parlaq nümunələridir. Məşşai fəlsəfəsi əqli dəlillərə əsaslanaraq həqiqəti kəşf etməyə çalışır, İşraq fəlsəfəsi isə əqli dəlillərlə yanaşı, ruhun paklanması və İlahi nurdan kömək almağı da zəruri bilir.

Fəlsəfənin nəzəri və əməli olmaqla iki əsas bölməsi vardır. Nəzəri fəlsəfə varlığın mahiyyətini araşdırır və ilahiyyət, riyaziyyat, təbiət fəlsəfəsi kimi sahələrə ayrılır. Əməli fəlsəfə isə

insanın əməl və hərəkətlərini, əxlaq, hüquq və siyasət məsələlərini tədqiq edir.

Müasir dövrdə fəlsəfə öz əhəmiyyətini itirməmiş, əksinə, yeni elmi kəşflər və texnoloji inkişafлар fonunda daha da aktuallaşmışdır. İnsanın varlığı, şüuru, azadlığı, məsuliyyəti, texnologiyanın etik problemləri kimi məsələlər müasir fəlsəfi tədqiqatların əsas mövzularını təşkil edir. İslam fəlsəfəsi də öz zəngin irsi ilə bu müzakirələrə mühüm töhfələr verə bilər.

Ədəbiyyat

Qurani-Kərim. (Fatir, 24).

Mütəhhəri, Mürtəza. (2001). *İslam elmləri ilə tanışlıq*. Qum: İntişarat-ı Sədra.

Misbah Yəzdi, Məhəmməd Tağı. (2003). *İslam əqidə prinsipləri* (1-2). Qum: İmam Xomeyni Tədris və Tədqiqat İnstitutu.

Səidi Mehr, Məhəmməd. (2001). *İslam kəlam elmi* (1-2). Qum: Taha Nəşriyyatı.

Səccadi, Cəfər. (1993). *Fəlsəfə və kəlam lüğəti*. Tehran: Əmir Kəbir Nəşriyyatı.

Corc, Fəxri. (2000). *İslam fəlsəfəsi tarixi*. (Tərc. N. Gözəlov). Bakı: Azərnəşr.

Cəmil Səliba. (1994). *Fəlsəfə lüğəti*. Beyrut: Darül-Kitab əl-Lübnani.

Nəsirəddin Tusi. (1996). *Əsas ül-iqtibas*. Tehran: Tehran Universiteti Nəşriyyatı.

İbn Sina. (1999). *Əş-Şifa: Metafizika*. Qum: Məktəbətül-İlam əl-İslami.

Şihabəddin Sührəvərdi. (2001). *Hikmət əl-İşraq*. Tehran: Müəsseseyi-Mütaliəti-İslami.

Fərabı, Əbu Nəsr. (1998). *Əl-Cəm beynə rə'yey əl-həkiməyn*. Qum: Bidar Nəşriyyatı.

Platon. (1997). *Dövlət*. (Tərc. S. Rüstəmov). Bakı: Azərnəşr.

Aristotel. (1995). *Metafizika*. (Tərc. S. Məmmədov). Bakı: Elm Nəşriyyatı.

Dekart, Rene. (2000). *Metafizik düşüncələr*. (Tərc. F. Ağzadə). Bakı: Qanun Nəşriyyatı.

Kant, İmmanuil. (2002). *Saf ağılın tənqidi*. (Tərc. R. Kərimov). Bakı: Şərq-Qərb.

- Hegel, Georq Vilhelm Fridrix. (2003). *Ruh fenomenologiyası*. (Tərc. Ə. Məmmədov). Bakı: Çarşıoğlu.
- Kopleston, Frederik. (1998). *Fəlsəfə tarixi* (1-9 cildlər). New York: Doubleday.
- Rassel, Bertrand. (2001). *Qərbi fəlsəfəsi tarixi*. (Tərc. N. Cəfərov). Bakı: Azər nəşr.
- Kuleyni, Məhəmməd ibn Yəqub. (1407). *Üsuli-Kafi*. Tehran: Darül-Kütüb əl-İslamiyyə.
- Məclisi, Məhəmməd Baqir. (1983). *Biharul-Ənvar*. Beyrut: Daru İhya at-Turas al-Arabi.